

MƏTANƏT VAHİD

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HADİNİN İDEAL CƏMİYYƏT ARZUSU

Azərbaycanda romantizmin təşəkkül və inkişafında aparıcı mövqeyə malik olan Məhəmməd Hadinin poemaları arasında 1908-ci ildə yazdığı "Aləmi-müsavətdən məktublar" ideya-fəlsəfi ağırlığı, bədii-estetik dəyərinə görə seçilir. Akademik Əziz Mirəhmədov bu poemanı nəzərdə tutaraq yazırdı: "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Hadinin həmin əsəri kimi dolğun, mütərəqqi məzmunlu poema çox az yaranmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən "Məktublar"ı ancaq Səhhətin "Şair, şeir pərisi və şəhərli" poeması ilə yanaşı qoymaq olar."

Epistolyar formada yazılmış poemanın başlanğıcında şairin öz təbinə müraciətindən görünür ki, onun "bülənd" ruhu bu dünyaya sığmır, əsərin gedişatında isə bu sıxıntıya səbəbin insanın qarşısını ala bilmədiyi kədər, qayğılar, faciələr, dəhşətlər olduğu bəlli olur.

Vəli Osmanlının təbirincə desək, "Romantik təbiətin üsyanı zalım insanadır, insanın zalımlığıdır."

**Ey təbi-vəsim, səni sığdırmayırsan aləm,
San kim, qəfəs olmuş sənə bu aləmi-müzləm.
Ey ruhi-büləndim, sənə məhduddur əkvan,
Əndamına naqis biçilib kisveyi-imkan.**

Poemada şair "müqəddəs ruh" – "Ruhülqüds" adlandırdığı ilhamını şəxsləndirib, müxbir kimi tapşırıqlar verərək təyyarəylə "aləmi-müsavata" yola salır; başqa bir dünyadan xəbərlər gətirə bilmək üçün o, sıradan bir insana çevrilir. Yeri gəlmişkən, "Ruhülqüds" həm də Allahın sözlərini peyğəmbərlərə çatdıran Cəbrayıl mələyin adlarından biridir. Hadinin xəbərlər ardınca göndərdiyi təbinə

(əslində isə xəyalına) verdiyi adın seçilməsində bu məqamla da bağlılıq olmamış deyil.

Romantizm üçün səciyyəvi olan insan ideyası, insanın azadlığı, təbiətindəki xeyirlə şərin mübarizəsi, bir sözlə, insan ilə bağlı olan bəşəri problemlər – onun iç dünyası və ətraf aləm arasındakı ziddiyyətlər M.Hadini də ciddi şəkildə maraqlandırır. Şairə görə, yaradıcı ruhun azadlığı cəmiyyət və şəxsiyyət azadlığı kontekstində dəyərləndirilməlidir. Poemanın beşinci məktubundakı “Əfkarı-bəşər seyrinə dardır bu fəzalər, Daim arayır uçmaq üçün başqa səmələr” beytinə baxılırsa, burada yalnız sənətkarın düşüncə və xəyalı üçün deyil, həmçinin ümumən insan üçün bu dünya dar və sıxıcıdır. Ruhülqudsün timsalında ümumən insanın xəyalı uçacaq, idealla qarşılaşacaq məkan arayışındadır.

Subyektiv estetik ideal estetik kateqoriyaların qarşılıqlı nəticəsində ərsəyə gəlir. Hədiyyə görə, bir yandan insan müqəddəs ruhlu bir yaradılışdırsa, digər tərəfdən həm də yaradılmışların ən zalımıdır. Poemanın giriş hissəsi onun insana bu ikili münasibətinin, sənətkar və cəmiyyət qarşılıqlı bariz nümunəsi kimi görünür. Burada gerçək dünyadan, yaşayışdan birbaşa şikayət yoxdur; real həyatın naqislikləri verilən suallardakı qarşılaşdırma nəticəsində meydana çıxır, kainatın yaşanılmaz, dözülməz bir yer olduğu birbaşa təsvirdə yox, müqayisəli üsuldakı suallar hesabına bəlli olur:

**Yoxsa tökülən qanlar olubdur mütəsaid,
Olmuş o gözəl, saf havalar da mı fasid?
Aya, o cahanlar da mı matəmgahi-qəmdir?
Bu ərz kimi saheyi-qəm, səhni-ələmdir?..**

Ruhülqudsün səfəri yer üzündəki hər hansı xəyalı şəhərə deyil, daha çox dünyanın fəvqündə, müəllifin adlandırdığı kimi, “o cahanlar”a, “ə-maqi-fəza”ya, “vüsətli bir aləm”ədir. Şairin xəyalı “aləmi-müsəvat”a gecə vaxtı gəlib çatsa da, şəhərin gündüz kimi parlaq olması – qaranlığın içindəki xeyir arzusu, ümid işartısı, yaxşılığın pisliliyə qalib gələcəyi kimi simvolizə edilə bilər. Poemada

şair inkar etdiyi gerçək dünyanın mövcud ədalətsiz cəmiyyətinə qarşı bütövlükdə ədalət qanunlarıyla idarə olunan utopik ideal cəmiyyəti qoyur. “Müxbirin” 5 məktub vasitəsilə oxucuya tanıtdığı bu ideal cəmiyyətdə nə hökm edən var, nə məhkum, nə də hakim - insan haqları hər şeyin fəvqündədir, sosial bərabərsizlik mövcud deyil və bütün bu idilliyenin səbəblərinin kökündə məhəbbət hissi dayanır. Başqa sözlə, insan insanı seversə, bu sevgi gözəlliklər doğurmağa qadir olar. İctimai bərabərliyin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə ağa və qul, zülmkar və məzlum münasibətləri yoxdur, şəxsiyyət, fikir və vicdan azadlığının bərqərar olduğu yerdə qardaşlıq və bərabərlik qanunlarıyla yaşanır.

Hadinin “Aləmi-müsəvatdan məktublar” əsəri ilə Nizami Gəncəvinin sonuncu poemasında xoşbəxtlər cəmiyyətinin səsləşməsi dərhal diqqəti çəkir. “İqbalnamə”dən bir nümunəyə nəzər salsaq, fikrimizin təsdiqi üçün kifayətdir:

**Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları.
...Heç kəsi pis yola əsla çəkmərik,
Fitnə axtarmırıq, qan da tökmərik.
...Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Bunlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.**

Nizamiyə görə, cəmiyyətin kamilləşməsi fərdlərin kamilləşməsindən asılıdır, eyni ideya Hadinin də poemasında davam və inkişaf etdirilir. Nizaminin bütönlüklə “Xəmsə”sindən keçən estetik ideali utopik xoşbəxtlər cəmiyyətinin ifadəsi ilə konkretləşir, yekun mövqeyi əks etdirir. Fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə Nizaminin kamil cəmiyyət nəzəriyyəsinin fantastik uzaqgörənliyin məhsulu, şair dühasının qeyri-adi tapıntısı olmadığını vurğulayır: “Bu nəzəriyyə Şərq və dünya fəlsəfi-ictimai fikir tarixinin ideal cəmiyyət haqqındakı nəzəriyyələr zəncirində bir halqadır – XII əsrə qədər tarixən mövcud olan bu və ya digər dərəcədə utopik ideala yaxınlaşan, müvəqqəti də olsa ömür sürmüş, demokratik dövlətlərin qanunauyğun dava-

mıdır.” Əlbəttə, müəllif bu fikirlərlə Nizaminin bütün yaradıcılığı boyu formalaşaraq “İqbalnamə”də yekunlaşdırdığı etik-fəlsəfi görüşlərinin əhəmiyyətini azaltmaq məqsədi daşımır, əksinə, dünya mədəni inkişafının axarında dahi Azərbaycan şairinin iştirakını nəzərə çatdırır. Çünki sənətkarın estetik idealını dünya ədəbiyyatı kontekstində öyrənmək milli ədəbiyyatımız adına əhəmiyyətli məsələdir.

Şərq ədəbiyyatında utopik ideal cəmiyyətin başqa bir nümunəsinə İslam fəlsəfəsinin azman fiqurlarından olan Fərabinin hələ X əsrdə fəlsəfi düşüncələrini küll halında yansıtdığı “Fəzilətli şəhər” əsərində rast gəlirik. Əsərdə insanlar arasında xeyirin yayılması üçün yardımlaşma və ictimai bərabərlik ideyası qabardılır. Müəllif Fəzilətli şəhəri tamamilə sağlam orqanizmə bənzədərək, azadlıq, məsuliyyət və özünü idarə etmədə ən vacib amil kimi iradəni önə çəkir. Eyni zamanda, müştərək həyatda ortaq hədəflərə çatmağın yolunun sevgi və hikmətdən keçdiyini vurğulayır. Fərabinin bu utopik əsəri estetik ideal axtarıqlarının yekunu kimi gerçəkləşir.

Qeyd edək ki, M.Hadinin “Aləmi-müsavatdan məktublar” poemasındakı ideal cəmiyyət arzusuna uyğun gələn utopik əsərlər ona qədərki Qərb ədəbiyyatında da yazılmışdır. Utopiya ayrıca janr olaraq (hərçənd detektiv və satira kimi, utopiyanı da janr olaraq qəbul etməyin əleyhinəyəm) Tomas Morun 1516-cı ildə yazdığı “Utopiya” əsərlə ədəbiyyata daxil olsa da, Avropa ədəbiyyatında ən məşhur nümunələrindən biri Tomazo Kampanellonun “Günəş şəhəri” əsəridir. Sonralar utopiyanın məşhurluğu səbəbilə müxtəlif müəlliflər istər ideya-estetik səviyyədə, istərsə də, epizodik olaraq onu əsərlərinə daxil etmişlər. Şeksprin “minimal utopiya”nın yer aldığı “Fırtına” pyesi də bu sıradandır.

T.Morun ideal dövlət anlayışına uyğun olaraq yaratdığı “Utopiya” əsərində pul sinfi bərabərsizliyin yaranmasına səbəb olmur, çünki hər kəs arzuladığı işlə məşğuldur və ehtiyacı olduğu qədər qazanır; qadın və

kişilərin bərabər hüquqlara malik olduğu respublikada varlı-kasıb təbəqələşməsi yoxdur, birlikdə işləyib, birlikdə qazanırlar. Xüsusi mülkiyyətin inkarı ideyası “Günəş Şəhəri” “poetik dialoq”unda da davam etdirilir: buradakı ideal cəmiyyətdə də T.Kampanellaya görə, bütün sosial ədalətsizliklərin mənbəyi olan xüsusi mülkiyyət yoxdur.

**Gərdunədə bir dəxli mənə qıldı işarə,
Hər kəs nə verirsə, atılır kassaya parə.
Ol parə məsarif edilir nəfi-ümuma,
Bikəsləri təlim edəcək dari-üluma.**

Nümunədən göründüyü kimi, Hadinin estetik idealına uyğun gələn cəmiyyətdə də pul münasibətləri korlayan, şərin yayılmasına səbəb olan nəsnəyə çevrilmir. Çünki ictimai bərabərlik hökm sürür: iş də, qazanc da bərabər paylaşılır. Poemada mütəfəkkir şairin fəlsəfi-etik dünyagörüşünün əsasını fərdin əxlaqi və intellektual kamilliyinin cəmiyyətin ideal kamilliyi ilə qovuşması düşüncəsi təşkil edir; estetik ideal konkret qanunauyğunluqlara tabedir, ictimai münasibətlərlə şərtlənir – Hadinin estetik idealı mənəvi təkamül keçmiş insan və cəmiyyətin obrazıdır.

Yuxarıda bəhs olunan əsərlərlə tanışlığa əsasən, deyə bilərik ki, həm Şərq, həm də Qərbin utopiyasını bir əsas cəhət birləşdirir: geniş mənada yaxşılıq. Burada hər şey mümkünsüz dərəcədə yaxşıdır, mükəmməldir, ağrısız, əzablırsız, qüسسəzsizdir. Bu əsərlərdəki ideal cəmiyyətlər biri digərinin bənzəridir. Çünki dünyanın hər yerində sevgi və yaxşılığın, həqiqət və ədalətin dili birdir. Əlbəttə, mütaliəli bir insan olaraq, Məhəmməd Hadi istər Şərq, istərsə də Qərb müəlliflərinin əsərlərindəki utopiya ilə tanış idi. Lakin bu utopik ideyanı poemasında reallaşdırarkən orijinaldır, kimsəni təkrar etmir.

Bədii mətndə estetik ideal müəllifin dünyagörüşü, kamillik haqqındakı təsəvvür və bilgiləri, şəxsi maraqları və poetik imkanları ilə səsləşir. Maraqlıdır ki, ümumiyyətlə, yaradıcılığında Quran ayələrinə, dini dünyagörüşə geniş yer verən Hadi bu poemasında yaratdığı

ideal cəmiyyətdə dinə yer ayırmır. Bənzətmə olaraq “cənnəti-qüdsiyyət”, “cənnəti-hüzuzat”, “sureyi-insan oxunur məktəbimizdə” kimi mənşəyi dinlə bağlı ifadələr işlədilsə də, mətn kontekstində bu ifadələrin ideallığı, mükəmməlliyi bildirdiyini görürük.

Poemada “Əmmaməlilər yaxdı çəmənzarıcahanı \ Əmmaməlilər zəhrələdi fikri-cinani” deyə bəyan edilir, “müxbir” “aləmi-müsavat” da məscid və məbədlərin ləğv olunub, yerində məktəblər açıldığını xəbər verir: “Məbədləri, məscidləri təxrib edərək, həp \ Təmir edilib yerlərinə məktəb, məktəb”. Başqa sözlə, bu misralardan dinə alət edilən vasitələrin inkar edildiyi, yerinə elm, maarif və insanlığın qoyulduğu görünür. Çünki bu ideal cəmiyyətdə insanların məzhəbi “insana məhəbbət”, ideallığa yetmək uğrunda əsas vasitələri elmə yiyələnməkdir.

Dördüncü məktubda oxuyuruq ki, müxbir-Ruhülqüds bu ideal həyatın hökm sürdüyü şəhəri gəzərkən gördüyü cah-cəlalədən gözü qamaşır, insanların mövcud imkanlara necə sahib olduğuna təəccüb edir. Lakin ardınca gördükləri onun çaşqınlığını dəf edir:

**Hər xitvə başında gözə çarpardı məkatib,
Bildim ki, budur baisi-ehrazi-məratib.
Məktəbləri gör, seyr elə həmdüşü-səhaib,
Bu məktəb edib bunları ülviiyyətə sahib.**

M.Hadi insanın elmi, ağılı, əməyi və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində dünyanı dəyişmək gücündə olduğuna, həqiqətin zəfər çaldığı azad, ədalətli bir cəmiyyət qura biləcəyinə inanırdı.

M.Hadinin “Aləmi-müsavatdan məktublar” poemasında romantizmin poetikasına uyğun olaraq, xəyal edilən gerçəkliyin yoxdan var olması deyil, var olanın yenilənməsi, mükəmməlliyi ideyasını; şəxsiyyət konsepsiyasında təbiətin bir parçası olan insanın - lirik qəhrəmanın öz şüurunun ənginliklərinə baş vura bilən müstəsnalığını; hər toplumun kökündən gələn özünə xas adət və ənənələri yaşadan xalqçılığı və s. bu kimi xüsusiyyətləri izləyə bilirik.

Yeri gəldikcə, xüsusən, hər məktubun sonunda nəsrilə növbələşən məsnəvi formasında yazılmış poemada sonuncu məktub da nəsrilə yekunlaşır. Gördüklərinin davamını yazmağa zamanı yetmədiyindən qalanını növbəti məktubda yazacağını qeyd edən müxbir-Ruhülqüdsün sözlərilə əsər bitir. Professor İslam Qəribli poemanın sonluğu barədə yazır: “Məktubun sonunda “Pirayeyi-ərşi xitabət olan bu dahiyeyi-əzəmin meydana qoyduğu həqiqətlərin kaffəsini təhrirə vaxt müsaid olmadığından naşi məbədinə sonrakı məktubumla irsal edərəm” qeydi verilsə də, məktublar ya yazılmamış, ya da bir çox başqa əsərləri kimi, şair bu əsəri də bitirməmişdir.”

Zamanla sənətin forma və məzmunu dəyişsə də, onun insan şüuruna təsiri danılmaz olaraq qalır, bədii ədəbiyyatda sənətkarın bədii düşüncəsi vasitəsilə üzə çıxan estetik ideal anlayışı, ideal cəmiyyət arzusu hər zaman insana və insanlığa xidmət edir. Hadi bütün yaradıcılığı boyunca insanlar arasında zülm və ədalətsizliyin aradan qaldırılıb, yerini sülh və barışığa, bərabərliyə, qardaşca mehribanlığa verməsini; insanların nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dərk edə bilməsi üçün cəhalətdən qurtulub elm əldə etməsini, maariflənməni; dini alət edənlərə uymamağı; pul və vəzifə hərisliyi üzündən bir-birinin haqqının tapdanmamasını; insanların bir-birinə sayğı və sevgi ilə yanaşmasını təbliğ etdi. Təxəllüsünün ifadə etdiyi kimi, doğru yolu göstərərək insanları hidayətə, haqq-ədalətə dəvət etdi. Yaradıcılığının əsas məramına çevrilən bu estetik idealını ən çox “Aləmi-müsavatdan məktublar” poemasında “gerçəkləşdirə” bildi: insanlıq tarixi boyunca, yəqin ki, heç zaman gerçək olmayacaq bir xəyalın ardınca düşməyi bacardı. İnsanları bu xəyalın reallaşması üçün bircə yol olduğuna inandırmağa çalışdı, həqiqət, ədalət və sevgiyə səslədi.